

А.В. Гурчонак (Полацк)

АПРОШЧАННЕ І ПЕРАРАСКЛАДАННЕ ЯК ВЫНІК ПРАЦЭСАЎ ЛЕКСІЧНАЙ ДЭЭТЫМАЛАГІЗАЦЫІ

Разглядаючы асаблівасці моватворчай дзейнасці чалавека, І. Бадуэн дэ Куртэнэ адзначаў, што запас моўных формаў у сувязі з уласцівым ім зместам назапашваецца выпадкова, шляхам асацыяцый, шляхам злучэння ўяўленняў, а нервоваму цэнтру, мозгу ў дачыненні да мовы ўласцівая здольнасць ажыццяўлення сіметрыі, гармоніі паміж зместам і формай. У гэтым вучоны бачыў абумоўленасць моўнага стану, а таксама прычыны моўных зменаў [3, с. 226].

Заканамернымі з'яўляюцца змены ва ўспрыманні носьбітамі мовы асобных лексем, іх валентнасці і сэнсавай сувязі з іншымі лексемамі. Вынікам гэтага можа стаць з'ява страты словам матываванасці і, адпаведна, змены ў яго структуры: словы, вытворныя для аднаго пакалення носьбітаў, могуць стаць невытворнымі для ўспрымання наступнага пака-

лення. Такім чынам адбываецца разрыў сэнсавых сувязей паміж роднаснымі словамі, а першапачаткова матываваная назва становіцца нематываванай. На з’яву страты матываванасці адным з першых звярнуў увагу А. Патабня. Ён адрозніваў паняцці “ўнутраная форма слова” і “ўяўленне” (этымалагічнае значэнне слова, этымон): “Уяўленне складае абавязковую стыхію слова, якое ўзнікае, але для далейшага жыцця слова яно не неабходнае” [4, с. 8]. Інакш кажучы, без матывацыі словы могуць існаваць, але ўзнікнуць без яе яны практычна не могуць.

Страту этымалагічнай матываванасці лексем прынята называць дээтымалагізацыяй. Гэты тэрмін быў прапанаваны Л. Булахоўскім у працах “Дээтымалагізацыя ў рускай мове” (1949) і “Тыпы дээтымалагізацыі ў рускай мове” (1953).

Што да беларускага мовазнаўства, то паняцце дээтымалагізацыі ў агульных рысах раскрыта ў акадэмічнай “Граматыцы беларускай мовы” (1962). З’яву дээтымалагізацыі характарызуе Л. Шакун у дапаможніку “Словаўтварэнне” (1978). Г. Цыхун разглядае дээтымалагізацыю побач з намінацыяй як вынік спецыфічнай трансфармацыі характару апошняй. Апісаннем лексічнай дээтымалагізацыі назоўнікаў з прасторавым значэннем у сучаснай беларускай мове займаецца І. Купцэвіч.

Даследаванне дээтымалагізацыі слоў непарыўна звязана з выяўленнем іх этымонаў. Этымоны дазваляюць не толькі фармальна ўстанавіць гнёзды роднасных слоў, але і вызначыць сутнасць асацыяцый пры пераносе вядомых назваў на назвы новых з’яў. Дадзеная інфармацыя дазваляе лепш зразумець маўленчую філасофію народа. Актualьнасць даследавання марфемных змен слоў, выкліканых стратай матываванасці – дээтымалагізацыяй, вызначаецца таксама яго ўключанасцю ў агульную парадыгму сучасных матывалагічных даследаванняў і недастатковай распрацаванасцю праблемы ў беларускім мовазнаўстве.

Матэрыялам даследавання выбраны корпус лексем, якія перажылі дээтымалагізацыю і па гэтай прычыне зведалі гістарычныя змены ў падзеле на марфемы. Аналіз структуры лексем праводзіўся паводле “Марфемнага слоўніка беларускай мовы” [2].

Структурны аналіз сучасных этымонаў дае магчымасць вызначыць віды змен, якія адбыліся ў іх структуры. Так, у некалькіх словах заўважана перараскладанне – перагрупоўка марфемнага складу, пры якой гук або некалькі гукаў адрываюцца ад адной марфемы і далучаюцца да другой. Так, словы *большав-ік* і *меншав-ік* маюць вытворную аснову з суфіксам *-ік*, які абазначае асобу з пэўнай якасцю. Гістарычна ж у гэтых словах былі суфіксы *-ш-* і *-авік-*, апошні з якіх зведаў перараскладанне: яго частка *-ав-* далучылася да кораня. Перараскладанне заўважаем і ў слове *сняда-нак* (раней *сн-яд-а-н-ак*). Суфікс *-а-* ўвайшоў у склад кораня.

Для абсалютнай большасці этымонаў характэрна апрошчанне. Так, побач з перараскладаннем у прыведзеных вышэй словах адбываецца і ап-

рошчанне – злучэнне некалькіх марфем у адну ў выніку страты сэнсавай сувязі з першасным словаўтваральным коранем. Таму суфікс *-ш-*, які ўказвае на форму ступені параўнання прыметніка, утвораную пры дапамозе суплетыўнай асновы (*вялікі – большы, малы – меншы, дрэнны – горшы, добры – лепшы*), у сучаснай мове нельга вылучыць у словах *большавік і меншавік*. У слове ж *сняданак* зліліся ў адзін прыметнікавы суфікс *-н-* і назоўнікавы *-ак-*.

Т. Аркадзева вылучае віды апрошчання ў залежнасці ад часткі слова, у якой яно адбылося – прэфіксальнае, суфіксальнае і прэфіксальна-суфіксальнае [1, с. 12]. Працэс прэфіксальнага апрошчання закранае першанаперш назоўнікі. З коранем злучыліся прыстаўкі ў назоўніках аддзеяслоўнага паходжання: *аб-*(*аба-*) (*абавяз-ак – аба-вяз-ак, абарот – аб-варот, абед – аб-ед, аблічч-а – аб-лічч-а, абоддз-е – аб-воддз-е, абоз – аб-воз, або-і – а-бо-і*); *у-* (*урон – у-рон*); *пры-* (*прыгон – пры-гон, прыіск – пры-іск, прырод-а – пры-род-а, прыбой – пры-бой, прыбор – пры-бор*); *па-* (*павад-к-а – па-вад-к-а*); *на-* (*народ – на-род, нарыс – на-рыс, насос – на-сос*); *с-* (*склад – с-клад, скрух-а – с-крух-а*).

Прыстаўка *па-* злучылася з коранем у некаторых назоўніках, якія першапачаткова былі ўтвораны прыставачным спосабам ад назоўнікаў: *па-дол – па-дол, падвал – пад-вал, падвод-а – пад-вод-а, паверх – па-верх, па-ветр-а – па-ветр-а, паблаж-к-а – па-блаж-к-а*. Сустрэкаецца прыстаўка *па-* і ў аддзеяслоўных дэрыватах: *паводз-ін-ы – па-водз-ін-ы, павой – па-вой* (ад *віць, віцца*).

У некаторых словах адзначана зліццё дзвюх прыставак з коранем: *удо-сыць – у-до-сыць, спогадзь – с-по-гадзь, споведзь – с-по-ведзь, спакус-а – с-па-кус-а*, а ў некаторых – зрашчэнне дзвюх прыставак без удзелу кораня: *неда-вер-ак – не-да-вер-ак* (сюды можна аднесці ўсе словы з прыстаўкай *неда-*). Значна менш выпадкаў зліцця прыстаўкі і кораня ў іншых часцінах мовы: *завяшч-а-ць – за-вяшч-а-ць*.

Суфіксальнае апрошчанне на беларускай глебе мае сваю спецыфіку. Так, можна адзначыць суфіксы, якія зліліся з коранем у назоўніках жаночага і ніякага роду: суфікс *-к-* (*клічк-а – кліч-к-а, конк-а – кон-к-а, чыгунк-а – чыгун-к-а*), суфікс *-л-* (*мыл-а – мы-л-а, крыл-о – кры-л-о, дул-а – ду-л-а, дупл-о – дуп-л-о, жыл-а – жы-л-а*), суфіксы *-ц-, -ш-* (*кальц-о – каль-ц-о, мышц-а – мыш-ц-а, крыш-а – кры-ш-а*); у назоўніках мужчынскага роду: суфіксы *-ык-* (*мужык – муж-ык*), *-ец-* (*купец – куп-ец, канец – кан-ец, дубец – дуб-ец*), *-ок-* (*кусок – кус-ок, канёк – кан-ёк*). Значна менш прыметнікаў з суфіксальным апрошчаннем: *карав-ы – кар-ав-ы, статн-ы – стат-н-ы, па-важн-ы – па-важ-н-ы*.

У некаторых словах назіраецца зліццё з коранем двух суфіксаў: *трапкач – трап-к-ач, старшын-а – стар-ш-ын-а, старшын-я – стар-ш-ын-я, кашалёк – каш-ал-ёк, вінтоўк-а – вінт-оў-к-а*.

Можна адзначыць апрошчанне паміж суфіксамі без удзелу караня: *судз-імасць – судз-ім-асць, дубров-а – дуб-р-ов-а, рж-эўнік – рж-эў-н-ік, лазутчык – лаз-ут-чык*. У некаторых выпадках на фоне апрошчання адбываецца сцяжэнне гукаў: *цэн-асн-ы – цэн-аст-н-ы*.

Лічым не зусім дакладным, у некаторай ступені фармальным азначэнне такога віду апрошчання, як прэфіксальна-суфіксальнае, пры якім адбылося зліццё прэфікса і суфікса з каранем. Тлумачыцца гэта наступным. Калі ўжываецца падобны тэрмін для абазначэння спосабу словаўтварэння, то гэта апраўдана, бо і прыстаўка, і суфікс удзельнічаюць ва ўтварэнні слова адначасова. Пры фіксацыі ж апрошчання нельга дакладна ўстанавіць, адначасова ці ў розны час адбывалася апрошчанне на сумежжы “прыстаўка-корань” і “корань-суфікс” аднаго і таго ж слова. Тым не менш можна заўважыць словы, у якіх і прыстаўка, і суфікс зліліся з каранем: *участак – у-част-ак, сукупн-асць – су-куп-н-асць, сподак – с-под-ак, прыбытак – пры-бы-т-ак, прыгаж-осць – пры-гаж-осць, прытомн-асць – пры-том-н-асць, пошвырак – по-швыр-ак, поспех – по-спе-х, падстав-а – пад-ста-в-а, наводз-ін-ы – на-водз-ін-ы, напарстак – на-парст-ак, празрыст-а – пра-зр-ыст-а, падсобн-ы – пад-соб-н-ы*. Абсалютная большасць гэтых слоў – назоўнікі.

У некаторых словах апрошчанне адбылося ў складаных словах з некалькімі каранямі: *цёмрашал – цём-р-а-шал, сёння – сяго-дня, сёлет-а – сяго-лет-а, рэчаісн-асць – рэч-а-іс-н-асць, двурушнік – дв-у-руш-нік*.

Аналіз слоў, якія поўнасю страцілі сувязь з этымонам, часта дае магчымасць зразумець асацыяцыі нашых продкаў пры вобразным пераносе значэння слоў. Напрыклад, лексема *падаплёк-а* (гіст. *пада-плёк-а*) мае этымалагічную сувязь з назоўнікам *плячо*, бо прамое значэнне ўстарэлага слова *падаплёка* – ‘падкладка ў сялянскай сарочцы’ [5].

Лексема *закон* (гіст. *за-кон*) мае этымалагічную сувязь са словам *канец*, якое мае адзін этымалагічны карань са словам *начало*. Такім чынам, нашы продкі надавалі паняццю *закон* значэнне нечага першаснага, адпраўнога, пачатковага.

Лексема *кале-ць – кал-е-ць* мае адзін этымалагічны карань са словамі *кол, калоць*. *Акалець* – гэта значыць зрабіцца цвёрдым, застылым, як *кол* – адколаты кавалак дрэва.

Непаслядоўным, на нашу думку, у марфемным слоўніку з’яўляецца вызначэнне марфемнай структуры назваў грыбоў: *бар-ав-ік, ліс-іч-к-а і апеньк-а, казляк*, аднатыпных назваў асоб мужчынскага полу: *знахар* (гіст. *з-на-х-ар*) і *жы-хар*. Далёка не ўсе словы, якія страцілі сваю матываванасць, пазначаны ў слоўніку паметай “гіст.” Так, яўная этымалагічная сувязь існуе паміж словамі *каравы, карыта і карычневы*, аднак этымалагічная структура слова *карычневы* не паказана. Не адзначана сувязь з этымонам назваў месяцаў, хоць яна відавочная і сёння.

Такім чынам, дээтымалагізацыя – гэта заканамерны працэс мовы, якая знаходзіцца ў стане развіцця. Адным з вынікаў гэтага працэсу з’яўляецца змена марфемнай структуры слоў, якая выражаецца ў апрошчанні і перараскладанні.

Літаратура

1. Аркадьева, Т.Г. Этимонимы в лексической системе современного русского языка: учебное пособие к спецкурсу / Т.Г. Аркадьева. – Ленинград: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1990. – 74 с.
2. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.М. Шахун. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 718 с.
3. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. / И.А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – Т. 1. – 391 с.
4. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
5. Этимологический словарь русского языка. Фасмер Макс (онлайн версия). – Режим доступа: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-9819.htm>. – Дата доступа: 27.09.2015.